

Martin DORNES

Nastanek in razvoj agresivnosti¹

The origins and development of aggressiveness

Je agresivnost gon, tj. moč, ki izvira iz v telesu zasidranih dražljajev in ki jo nenehno vleče k temu, da bi se izživila, ali pa je odziv na frustracije v najširšem pomenu besede, tj. prirojena afektivna in vedenjska dispozicija, ki se udejanji, ko se človek počuti ogroženega, prizadetega, ko zbolí in podobno?

Kakšne dokaze o agresivnosti najdemo, če neposredno opazujemo dojenčke ali malčke?

Psihoanalitična teorija agresivnosti

Freud je v svoji prvi teoriji gonov, ki jo je gradil med letoma 1905 in 1915, ločil spolne gone in gone samoohranitve. Agresivnosti še ni pojmoval kot samostojnega gona, pač pa je agresivne impulze razlagal kot izraz enega od omenjenih dveh gonov. Leta 1920 je svojo teorijo precej preoblikoval: bolj se je posvetil agresivnosti, jo opredelil kot samostojni gon in ji pripisal zgolj uničujočo vlogo.² (Schur (1971) in Gay (1987) to povezujeta s izbruhom prve svetovne vojne in drugimi dogodki v Freudovem osebnem življenju) V tej drugi teoriji gonov je ločil med libidom oz. seksualnostjo kot gonom življenja in gonom smrti, kamor je umestil agresivnost. Ideje o gonu smrti večina teoretikov ni posvojila, medtem ko se je ideja o agresivnosti kot samostojnem in destruktivnem gonu v psihoanalizi močno utrdila, čeprav stoji na trhljih temeljih. Kakor pojasnjuje Dornes v nadaljevanju, namreč do danes niso našli dokazov, da bi jo lahko opredelili kot gon³ niti kot zgolj destruktivno silo. Po Freudu ima vsak gon štiri značilnosti: svoj izvor, cilj, težnjo in objekt. Pri agresivnosti predvsem prva ni bila nikoli povsem jasna niti dokazana. Spolni gon ima po psihoanalitični teoriji svoje izvore v erogenih telesnih conah, skozi katere se tudi sprošča. Tudi pri agresivnosti sicer govorimo o oralni, analni in falični, vendar so ta področja telesa le točke, preko katerih se sprošča, ne pa tudi mesta njenega izvora. Čeprav so odgovor na vprašanje o mestu izvora agresivnosti dolgo iskali, ga do danes niso našli. Teorijo so prav zato v zgodovini precej spreminjali in konceptom dodajali nove pomene, večinoma v trudu, da bi agresivnost vendarle lahko razložili v okviru teorije gonov in ubranili osnovne Freudove predpostavke:

- Prva teorija gonov je agresivnosti kot enemu od gonov samoohranitve vsaj teoretično priznavala tudi konstruktivno vlogo, s čimer pa je druga teorija povsem opravila. Po njej agresivnost nima več razvojne komponente, pač pa je zgolj uničevalna sila, usmerjena navzven in tako porazna za kulturo in posameznika. Po Freudu se tudi ne more sublimirati (tako kot libido), torej

posamezniku nikakor ne pomaga več pri prilagajanju, ampak lahko to vlogo pridobi le preko poznejših procesov vezave z libidom in obrzdana »v službi jaza«. Do enakega zaključka, le z drugačnim razmišljanjem je prišel tudi Konrad Lorenz, ki je zagovarjal primarno adaptacijsko funkcijo agresivnosti pri živalih in menil, da jo je nekoč imela tudi pri ljudeh, a jo je izgubila in se spremenila v destruktivno silo.

- S takšno teorijo pa težko pojasnimo radovednost in zanimanje, ki ga kaže novorojenček. Ne moremo ju razložiti niti kot sublimiran libido niti kot nevtralizirano agresivnost, saj naj bi jaz v tem obdobju še ne bil sposoben nevtraliziranja. Hartmann (1950) je kot rešitev ponudil idejo o tretji, nevtralni energiji, ki naj bi od rojstva naprej obstajala v dojenčku (poleg libidne in destruktivne agresivne) in iz katere naj bi izvirale radovednost in raziskovalne težnje. Drugi avtorji (Winnicott, Lantos, Greenacre, Spitz, Solnit idr.) se s tem niso strinjali in so se raje oprijeli predpostavke, da v okviru agresivnega gona od samega začetka sobivata dva vidika: konstruktivni in destruktivni. S tem so pojem agresivnosti tako razširili, da je zaobjel tudi nedestruktivne oblike dejavnosti, kot so raziskovanje, gibanje, zaznavanje idr. Slednji naj bi izhajali iz istega vira kot destruktivni. Nihče od omenjenih avtorjev pa se kljub razširitvi pojma ni hotel odpovedati ideji, da so destruktivni agresivni impulzi vrojeni že dojenčku.
- Parens (1979, 1989) pa je na osnovi skrbnega in obširnega opazovanja dojenčkov in malčkov postavil teorijo, ki je spremenila prav to osrednjo predpostavko. Njegovi rezultati so pokazali, da je sovražnost vsaj pri otrocih, starih od dvanajst do osemnajst mesecev, vselej odziv na pretirano neprijetne občutke in nikdar spontan, iz telesa izvirajoč impulz. Čeprav ni šlo za zamenjljiv popravek teorije, pa je presenetljivo, da je agresivnost še naprej pojmoval kot primarni gon. Primarni zato, ker je prisotna vse od rojstva (z njo se na pretirano neprijetne občutke odzovejo že dojenčki), in gon, ker gre za »v telesu zasidrana pripravljenost«, da reagiramo na neprijetne občutke. Parens tako govori o »reaktivnem gonu«, ki je po Dornesu paradoksalen pojem, saj gon po definiciji izvira iz telesa in ne potrebuje dražljajev iz okolja, da se sproži.
- Parensu se je zdelo ključno, da teorija agresivnosti pojasni konstruktivne dejavnosti (raziskovanje, radovednost ipd.) dojenčka, pri čemer pa ni bil zadovoljen s Hartmannovo idejo nevtralne energije niti z idejo drugih avtorjev o konstruktivnem vidiku znotraj agresivnega gona. Pri slednji namreč sklepamo povratno (če je dejavnost konstruktivna, potem izvira iz konstruktivne energije), kar pa ni dopustno. Parens je zato predpostavil, da so v ozadju različnih oblik agresivnosti različne, a sorodne oblike energije. Konstruktivno agresivnost pa naj bi od rojstva dalje tudi doživljali drugače, kot jazu prilegajoče (ego sintono), saj se njeni cilji (raziskovanje, obvladovanje itn.) ujemajo s pozneje nastalim jazom. Po Dornesu Parens s pojmom »jazu prilegajočega, nevtralnega gona« v svojem prizadevanju, da bi agresivnost razložil v okviru teorije gonov, ustvari nov paradoks.

Agresivnost z vidika raziskovanja dojenčkov

Vsem sodobnim znanstvenikom, ki se ukvarjajo z raziskovanjem dojenčkov, je skupno, da so teorijo gonov povsem opustili in da menijo, da v ozadju radovednosti in raziskovalnih dejavnosti dojenčka ni (konstruktivnega) agresivnega gona, pač pa naj bi bile te lastnosti odraz asertivnega motivacijskega sistema. Po tej predpostavki imajo še vedno biopsihološko osnovo, vendar je ta povsem drugega izvora. Tudi reaktivne agresivnosti, tj. aktiviranja jeze ali sovražnosti v odgovor na dejansko ali domnevno ogroženost, po sodobnem razumevanju ne ženejo goni, pač pa izvira iz averzivnega (po Lichtenbergu) ali agresivnega (po Stehlerju) podsistema. Za razliko od gonov se ta motivacijski sistem ne aktivira sam, temveč je običajno speč in se sproži le v določenih okoliščinah (na primer zaradi strahu ali potrebe po bližini).

Pojem konstruktivne agresivnosti se Lichtenbergu in Stehlerju ne zdi več smotrni, saj zastira razlike med agresivnostjo in samouveljavljanjem, zato ga nadomestita s konceptom asertivnosti, ki ga z agresivnostjo ne moremo enačiti. Dornesu se zdi njuna teorija prepričljiva in jo povzema takole:

- Avtorja se v svojih teorijah bistveno razhajata samo v tem, da Lichtenberg raje govori o averzivnem kot o agresivnem podsistemu. Agresivnost je po njegovem namreč le ena od možnosti odziva na nevarnost. V osnovi loči dve vrsti averzivnega odziva na ogroženost: umik in napad oz. antagonistični odziv. V prvem primeru se dojenček obrne stran, v drugem pa lahko: a) izrazi neugodje ali b) tisto, kar ga moti, odrine ali c) po tej osebi ali predmetu udari. Prvi dve različici lahko označimo za averzivni, ne pa tudi agresivni. Reaktivna agresivnost je torej le ena od možnih antagonističnih odzivov, zato ne bi smeli averzivnega sistema, ki obsega tako umik kot različne oblike antagonizma, imenovati po eni sami, tj. agresivni obliki. V nadaljevanju bo govora predvsem o agresivni komponenti averzivnega sistema, kar moramo imeti v mislih, četudi Dornes iz pragmatičnih razlogov uporablja zvezo »reaktivna agresivnost/averzivnost«.
- Od začetka življenja obstajata dva biopsihološko različna motivacijska sistema: asertivnost in reaktivna agresivnost/asertivnost.

Asertivni sistem se sproža samodejno in se odraža v spontanem raziskovanju in radovednosti dojenčka. Določene okoliščine v okolici ga lahko sicer spodbudijo, vendar od njih ni odvisen. Dokazali so denimo, da dojenček z vidom raziskuje svojo okolico, tudi kadar v njegovem vidnem polju ni nobenega predmeta. Samouveljavljanje in radovednost običajno spremljajo prijetni občutki.

Nasprotno pa se sistem reaktivne agresivnosti/averzivnosti ne sproža samodejno, temveč zgolj, kadar se dojenček počuti ogroženega, in splahni takoj, ko ogroženost mine. Spremljajo ga neprijetni občutki.

Averzivni podsistem torej vključuje umik in antagonistično ravnanje. To pa ima tri oblike: odriniti, signalizirati nelagodje in agresivno ravnanje in / ali občutje.

- Kljub temu oba sistema (asertivni in agresivni) teoretično in praktično pogosto mešajo, kar Stechler in Halton (1987, v Dornes, 1997) pripisujeta naslednjim razlogom:

1. Motorične dejavnosti, kot so grizenje, brcanje, prijemanje, vlečenje, potiskanje, metanje itn., lahko služijo tako agresivnim kot tudi asertivnim namenom. Ko dojenček vleče mater za lase ali grizlja zanimiv predmet, gre lahko pri tem za odkrivanje in raziskovanje, torej njegovo vedenje v tem primeru sodi na področje asertivnosti. Lahko pa gre tudi za agresivnost, in sicer reaktivno (če mati otroka prej prizadene ali mu kakorkoli povzroči bolečino) ali destruktivno (če takšnih povodov ni). Ker ne vemo, kaj se je dogajalo, preden je otrok začel vleči mater za lase, je pogosto težko reči, ali gre za asertivnost ali agresivnost. Običajno nas v izbiri možnih interpretacij vodijo naša teoretična nagnjenja.

2. Znaki ogroženosti, ki jih otrok kaže (reaktivno, averzivno, samozaščitniško vedenje, kot je kričanje) so tako izraziti, da jih zaradi njihove prodornosti zlahka zamenjamo za agresivne. Če dojenček dolgo joka, to rojeva agresivnost, četudi ni agresivno mišljeno.

3. Starši lahko asertivno vedenje otroka, kot je raziskovanje dragocene hrastove, z novim steklom pokrite, mize ali odkrivanje materinega obraza s prsti, doživijo kot agresivno, čeprav to ni. Dojenčki in malčki imajo do obrazov in poliranega pohištva drugačen odnos kot njihovi starši in odločilno je, kako pogosto starši raziskujejoče asertivne dejavnosti otroka zavrejo, ker jih interpretirajo kot destruktivne, in na kakšen način to počnejo. Če otrokovo raziskovanje prekinemo, se bo sprva odzval z umikom ali jezo. Slednja je smiselna, saj motivira k premagovanju ovir in s tem krepi samouveljavljanje. Enoletnik, ki s kovinsko žlico strga sem in tja po hrastovi mizi, kar povzroča zanimive zvoke in pušča vznemirljive sledi, se bo razjezil, če mu žlico vzamemo. Ključno pa je, kako se bomo s situacijo spopadli naprej. Če mu ponudimo plastično žlico ali priložnost, da strga po kakšni drugi površini, bo svoje raziskovanje najverjetneje nemoteno nadaljeval. Če pa nanj zavpijemo, češ da je poreden, da vse uniči, ga mahnemo po prstih in mu žlico vzamemo, se bo počutil ogroženega (frustriranega) in v njem se bo sprožila reaktivna, samozaščitniška agresivnost. Takšni kronični in neempatični odzivi zlahka vodijo v stopnjevanje sprva prilagoditvene jeze in nato reaktivne agresivnosti, v kateri pa so še možnosti za pogajanje. Če se zaviranje samouveljavljanja ponavlja, pa se tudi ta faza preskoči, in v otroku se sproži velika mera agresivnosti. Sprva je ta odziv na omejevanje s strani staršev, pozneje pa se lahko osamosvoji in tako vsako omejevanje naleti na pretirano občutljiv agresivno-averzivni podsistem, ki je v nenehni pripravljenosti, da se sproži. Slednje pa ni naravna značilnost sistema, ampak rezultat interakcije. Ker otrok vidi le malo ali nič možnosti za to, da bi se uveljavil, ne da bi uporabil veliko mero agresivnosti, se ob vsakem

omejevanju čuti ogroženega. Samouveljavljanje in agresivnost se torej sprožita istočasno in zlijeta v nov sistem, ki je sicer videti kot gon, vendar se je razvil v interakcijah.

4. Ker bi morda lahko zgornji primer strganja po mizi razumeli agresivno dejanje tudi zato, ker gre za uničevanje, navaja Dornes še drugi, nedvoumen primer: Zgodi se, da otrok predmet, ki mu ga ponudimo (najsi bo to hrana ali ropotuljica) zavrne, ker je morda zaposlen s čim drugim, ni lačen ali ga predmet ne zanima. Z odrivanjem torej izraža zgolj svoje interese, ne pa agresivnosti, saj naj ne bi s tem nikogar prizadel. Starši pa lahko odrivanje doživijo kot agresivnost, če ga (iz kakršnih si že bodi razlogov) vzamejo »osebno«. V tem primeru gre za njihovo interpretacijo, na podlagi katere otroka karajo, ta se posledično počuti ogroženega, v njem se z namenom samozaščite sproži reaktivna agresivnost, in če se to ponavlja, se sprva obrambna agresivnost avtomatizira in oblikuje v karakterni potezo.

Z opisanimi situacijami lahko pojasnimo, da sta si agresivnost in averzivnost kljub razlikam, ki smo jih poudarili na začetku, zelo blizu, ker se obe zateketa k istim ravnanjem (npr. odrivanju, vlečenju ipd.) Največkrat ju lahko razlikujemo le s pomočjo podatkov o kontekstu. Od tega, kako starši otrokovo vedenje interpretirajo, je odvisen njihov odziv, ta pa lahko vpliva na morebitni razvoj destruktivne agresivnosti. Slednja torej ni vrojena, pač pa se razvije v neugodnih pogojih iz dveh izvorno ločenih podsistemov (prilagoditvene jeze in samozaščitniške, reaktivne agresivnosti/averzivnosti). Oba sistema se sprožata le kot odziv na določene situacije, medtem ko se destruktivna agresivnost (kot nov sistem, zlit iz obeh omenjenih) osamosvoji in sproža samodejno.

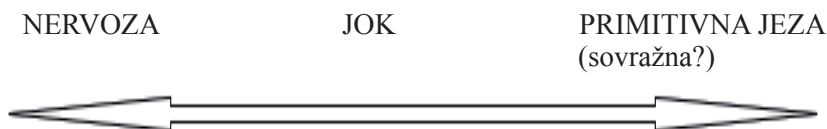
Pomen, ki ga imajo v razvoju agresivnosti interpretacije staršev, bi lahko strnili v pravilo: Bolj ko se starši nagibajo k temu, da asertivno ali dvoumno početje otroka tolmačijo kot agresivno, tem verjetneje je, da bo otrok postajal vse bolj agresiven. Prvič zato, ker starši njegovo samouveljavljanje pogosteje zavirajo, in drugič, ker to običajno počnejo z agresivnimi sredstvi in mu tako dajejo zgled za agresivno ravnanje.

Podobno velja verjetno v terapiji: interpretacija vedenja kot agresivnega se vselej potrdi. Če klientovo ravnanje ali izjavo, ki ni bila mišljena agresivno, razumemo kot (prikrito) agresivno, bo klient prizadet in bo čutil, da ga ne razumemo, zaradi česar se bo odzval agresivno, kar pa lahko vzamemo kot dokaz naše interpretacije. Teorije o agresivnem gonu, po katerih je človek že po naravi agresiven, torej prispevajo k temu, da klientom pogosteje pripisujemo agresivnost. Obratno pa teorije, ki agresivnost ločujejo od averzivnosti, v terapiji in vzgoji delujejo preventivno proti razvoju agresivnosti.

Primer: Štirinajstmesečni otrok z igračo, ki jo ima v levi roki, silovito maha sem in tja. V bližini stoji drug otrok, ki bi ga prvi lahko poškodoval. Je silovito gibanje znamenje raziskovanja/asertivnosti ali agresivnosti? Vzgojiteljica se jima urno približa, se postavi mednju in reče otroku z igračo: »Zakaj ne daš igrače v drugo roko? Tam imaš več prostora in nikogar ne oviraš.« Nato vzame igračo in jo premakne iz njegove leve v desno roko. Otrok se veselo igra dalje, ne da bi kogarkoli poškodoval. Če bi mu vzgojiteljica ježno rekla: »Pazi, udaril boš prijateljico« in mu igračo vzela, je verjetneje, da bi se odzval agresivno, ker so njegovo raziskovanje prekinili in ker so ga razumeli kot agresivnost.

Ali je otrok sovražen že od rojstva naprej?

Do zdaj smo poskušali razločiti dojenčkove pozitivne aktivnosti od gona agresivnosti. Radovednost in raziskovanje nista »konstruktivni« obliki agresivnosti, ampak aktivnosti, ki spadajo v področje asertivnega motivacijskega sistema. Čeprav se lahko asertivnost in sovražna agresivnost v razvoju zlijeta, kot smo videli, so razlike med njima večje kot podobnosti. Nelagodna čustva otrok izraža od rojstva naprej in so prisotna že tudi intrauterino. Tu se lahko vprašamo, ali jih bomo uvrstili med destruktivno, sovražno agresivno. Ob rojstvu otrok izraža vsaj dve neprijetni čustvi: gnus in nelagodje / bolečino. Nelagodje lahko dojenček pokaže na različne načine: od nervoze, razdražljivosti in nemira, ki ga spremlja godrnjanje ali ječanje do kričanja. Kričanje se običajno začne kot ječanje in se nato stopnjuje v intenziteto in jakosti. Najpogostejši sprožilci teh stanj so lakota, prekinitev dojenja, če mati pri hranjenju in previjanju otroka neprimerno drži ali premika, spremembe temperature, problemi s prebavo zaradi nezrelosti prebavil. Parens meni, da že v prvih dveh mesecih otrok izraža »primitivne reakcije jeze«. Te so na desnem koncu spektra, ki se začne z nervozo in gre preko joka do primitivne jeze.

To hipotezo je težko dokazati oz. jo lahko ovržemo. Torej Parensova predpostavka, da se pretirano neugodje »avtomatično« sprevrže v sovražnost, ne drži. Alternativna razlaga je, da pretirano neugodje pri novorojenčkih vodi v nemoč ali obup. Najpomembnejši vedenjski način, s katerim novorojenček izraža neugodje – kričeči jok, namreč ne spremljajo prepoznavni znaki sovražnosti.

Razvoj jeze med drugim in devetim mesecem

Izraz jeze na obrazu je prvi prepoznavni znak jeze in se pojavi pri okoli osem tednov starih dojenčkih. Jeza je reakcija prilagajanja in je smiselna. Pojavi se namreč, da bi z njeno pomočjo otrok lahko premagal ovire, ki mu stojijo na poti do cilja. Zgodnja jeza je torej posledica frustracije k cilju usmerjenih dejanj in je samopotrjevanja, pomaga samouveljavljanju otroka in nima sovražnega karakterja. Med tretjim in sedmim mesecem se vzorec jeze v ustreznih okoliščinah pojavlja pogosteje. Že od tretjega meseca lahko - in še bolj od šestega do osmega – pri otroku opazimo ravnanja, ki se zdijo agresivna, npr. vlečenje za matrine lase, praskanje po obrazu, ugriz v prsi itn., ki pa jih otrok naredi brez izraza jeze na obrazu. Verjetno gre za asertivna dejanja na osnovi radovednosti in interesa in ne z namenom, da bi škodili ali poškodovali objekt ali osebo.

Razvoj jeze med devetim in osemnajstim mesecem

Od devetega meseca naprej se slika spet spremeni. Jeza postane bolj usmerjena na objekt ali osebo. Devetmesečni otroci začnejo žive ali nežive objekte praskati, udarjati ali brcati s *prepoznavnimi znaki jeze*. Pri dvanajstih mesecih s prepoznavnimi znaki jeze

že lahko sunejo, prevrnejo ali vzamejo igračo drugim otrokom. Ta razvoj spodbuja otrokova vse večja potreba po avtonomiji, saj se vse bolj lahko sam giblje (najprej plazenje od osmega meseca, nato hoja od dvanajstega meseca) in s tem izjemno poveča svoje možnosti za raziskovanje, postane bolj ekspanziven. Seveda se vzporedno s tem poveča število prepovedi in omejitev, ki mu jih posredujejo starši. Vendar spontane jeze še vedno ni, ampak se jeza praviloma pojavi kot reakcija na frustracije in omejitve in se hitro poleže, če se otrok preusmeri ali če omejitve prenehajo. Jeza je situacijsko določena in njena nihanja so odvisna od zunanjih okoliščin.

Sovražno agresivna ravnanja se pri otroku pojavijo po 15. do 18. mesecu, ko lahko npr. otrok odrine drugega otroka s ciljem, da ga poškoduje. Enoletni otrok še nima takega cilja (oz. še ni dovolj zrel, da bi ga lahko imel), seveda pa lahko pri igri nehote poškoduje ali škodi sovrstniku, ko mu npr. vzame igračo, ga pri tem odrine, da drugi pade in se boleče udari. Zanimivo je, da enoletni otrok sploh ne opazi, da je prizadejal bolečino drugemu, ampak reagira bolj presenečeno ali zmedeno, osuplo, ko drugi začne jokati. Primarni cilj ravnanj enoletnega otroka je samopotrjevanje / radovednost / asertivnost. Ob tem pa lahko sekundarno in nenamerno pride do psihične ali fizične bolečine.

Šele po prvem letu otrok začne postopno razvijati sposobnost, da lahko v agresivnem ravnanju uživa (sadistična komponenta). Vendar tudi te zgodnje oblike uživanja v agresivnosti ne nastopajo spontano, ampak so večinoma posledica frustracij / nelagodja. Torej je tudi občasna agresivnost z užitkom pri otrokih po prvem letu starosti reaktivna in situacijsko določena. Je kratkotrajna in se hitro poleže. Od okoli 15. meseca starosti pa je vse več znakov, da lahko otroci *namerno* (tudi seveda ne nujno povezano z užitkom) poškodujejo drugega in se lahko vedejo agresivno ne da bi to služilo utiranju poti k nekemu cilju. Namerno poškodovanje drugega je občasno povezano z znaki užitka, tako da otrok v približno istem obdobju razvije sposobnost za *namerno* sovražnost in za sovražnost z *užitkom*.

Ob letu in pol se lahko sovražnost z užitkom postopno osamosvoji in ni več nujno vezana na zunanje okoliščine – to pomeni, da lahko postane stabilna »ponotranjena« psihična struktura/dispozicija. V tem času otrok tudi začne povezovati čustva in notranje predstave. Prav vse bolj razvita sposobnost za notranje predstave lahko pomembno prispeva k stabilizaciji in ponotranjanju agresivnega vzorca vedenja. Tu torej lahko najdemo korenine sovraštva, ki je razliko od zgodnje jeze ali epizodične sovražnosti z užitkom ali brez njega stabilna intrapsihična konfiguracija. Sovraštvo je čustvo, ki ga lahko sprožijo notranje predstave, fantazije brez zunanjih povodov. Prav tako lahko notranje predstave sovraštvo tudi vzdržujejo. Večina avtorjev se strinja, da se lahko razvije sovraštvo kot oblika kronične sovražnosti v starosti okoli leta in pol.

Od te razvojne točke naprej se tudi poveča število možnih virov frustracij in ranljivosti, ki olajšujejo mobilizacijo sovražne agresivnosti. Dojenčka npr. ne moremo sramotiti ali se mu posmehovati, ker tega še ne more razumeti. Ne ve, kaj mislimo, ko se *mu* posmehujemo. Še ne razlikuje med smehom in posmehovanjem. Enoletni otrok pa to razliko že dobro razume, saj je že razvil refleksivno zavest o sebi in nima le predrefleksivnega občutka sebe. Nase lahko gleda kot na objekt in se zaveda samega sebe. Zato ga je lahko tudi sram, ker se lahko vidi skozi oči drugega. Sram je povezan z realnim ali namišljenim opazovalcem, pred katerim se poskušamo skriti. Sram je torej čustvo, ki je povezano z zavedanjem samega sebe. Otrok se sramuje, če se počuti prizadetega v

svojem občutku samega sebe. Na to se odzove z umikom, jezo ali sovražnostjo, ki lahko postane kronična, če odrašča v okoliščinah, ki to pogosto pogojujejo. Možnost kronifikacije se poveča zaradi vse večje sposobnosti ustvarjanja notranjih predstav.

Agresivnost v obdobju od leta in pol do šestega leta

Opazovanja otrok v jaslih so pokazala, da je pri okoli osemnajstih mesecih okoli polovica interakcij med otroki »antagonističnih«, to pomeni, da gre za razne oblike trenj med njimi. Pri dveh letih in pol pa je takih interakcij samo še 20%. Trajajo pa antagonistične reakcije kratek čas. Npr. v eni skupini dvoletnih otrok je bil povprečni čas konfliktnih interakcij samo štirideset sekund. Otroci že v tej starosti razvijejo strategije obvladovanja konfliktov in 79% njihovih konfliktov se zaključi brez posredovanja odraslih. Med letom in pol in tretjim letom je večina soočenj med otroki zaradi posesti igračk. Ta soočenja lahko razumemo v večini primerov kot asertivna.

Dečki so bolj agresivni in asertivni kot deklice in to že med prvim in drugim letom. Če so napadeni tudi pogosteje reagirajo s telesno protiagresivnostjo. Tako zgodnje razlike verjetno nastopijo zaradi bioloških kot tudi socializacijskih vplivov.

Sovražna agresivnost je pri obeh spolih časovno stabilna. Otroci, ki so jih v predšolskem obdobju ocenili kot agresivne, dobijo višje ocene agresivnosti tudi v šolskem obdobju (ocene s strani sovrstnikov, učiteljev ali oseb, ki skrbijo zanje). Tudi raziskave o antisocialnem vedenju otrok so pokazale podobno: polovica otrok z zgodnjim antisocialnim vedenjem se tako obnaša tudi kasneje. V nekaterih longitudinalnih študijah so pokazali, da je agresivni vzorec stabilen 22 let. Otroci, ki so jih pri osmih letih ocenili za agresivne, so ostali taki tudi pri tridesetih letih. Tridesetletni moški so bili bolj nasilni do svojih partnerk in so bili pogosteje kaznovani (npr. več prometnih prekrškov).

Vse več je podatkov, da je že v starosti dveh do petih let agresivni vzorec stabilen! Mnogi otroci, ki so pri dveh letih telesno agresivni, ostanejo taki tudi pri petih letih, čeprav se telesna agresivnost v tem razdobju pri vseh otrocih zmanjša. Podatki veljajo za oba spola, še bolj izrazito pa za dečke kot za deklice. Nagnjenost k sovražni agresivnosti kot karakterna poteza lahko torej obstaja še pri dveh letih in se lahko utrjuje v nadaljnjem razvoju. Že pri šestih letih se lahko sovražno agresivno vedenje zelo utrdi. Taki otroci niso več agresivni samo zato, ker jih tepejo ali zlorabljajo, ampak tudi zato, ker so sami agresivni, sprožajo agresivnost. Tako se vzpostavi maligna spirala, ki jo je zelo težko prekiniti. Tako nas ne preseneti, da ima večina programov, ki obravnavajo take otroke individualno, le omejene uspehe.

Povezanost agresivnosti in navezanosti

Otroci z dezorganiziranim vzorcem navezanosti so najbolj rizični, da bo pri njih prišlo do deviantnega razvoja agresivnosti. Dezorganizirano navezani otroci so v šolskem obdobju precej bolj agresivni kot otroci z zavračajočim ali varnim vzorcem navezanosti, še posebno takrat, ko so prisotni še drugi rizični faktorji kot nižji socialno ekonomski status in / ali materina psihopatologija.

Problem uživanja v agresivnosti

Spolni sadizem nima nič opraviti s spolnostjo ali agresivnostjo, ampak je v svojem jedru narcističen. V osnovi je sadista strah pred objektom (tu uporabljam besedo objekt kot ga definira teorija objektivnih odnosov – torej je lahko živ ali neživ), tako da objekt stalno drži na distanci, da bi tako omilil grožnjo, ki mu jo predstavlja. To je predpogoj, da lahko v spolnosti uživa. Užitek v tepežu je nadomestek za nedosegljiv užitek v intimnem odnosu do objekta.

Človek po svoji naravi ni ne »dober« ali neagresiven, prav tako kot ni brez strahu. Vendar prav tako ni po naravi zloben in destruktiven. Kronična sovražnost je povezana z iztirjenjem agresivnosti v zgodnjem razvoju – podobno kot različne oblike kroničnega strahu – ali pa v sedanjem življenju. Razširjenost sovraštva ni dokaz za obstoj destruktivnega gona, ampak kaže le na to, da lahko pod določenimi pogoji, kar se žal dogaja prepogosto, biološko smiselni vzorci odzivanja iztirijo.

Destruktivnost oz. sovražna agresivnost pa lahko tudi izgubi smisel, kot so npr. pokazale raziskave v ameriških barakarskih naseljih vele mest, kjer je človeško življenje postalo nesmiselno in poceni kot plastična vrečka. Agresivnost v takih okoljih je pogosto zadnji, obupen poskus, da bi v okoliščinah stalnih psihičnih in socialnih travm, v stalnem poniževanju in deprivaciji, človek ohranil zadnji ostanek občutka psihične živosti in vitalnosti. Triumf in užitek, ki nastopi za kratek čas ob ubijanju ali ob umorih, je v teh okoliščinah kot odmerek droge, ki naj bi zapolnil neznosne občutke praznine, nevrednosti in fragmentacije. Tako nasilje ni več usmerjeno k cilju. Ni več specifičnega objekta, proti kateremu je usmerjeno, ampak je lahko žrtev takega nasilja vsak, ki se slučajno znajde na (ne)pravem mestu. Agresivnost postane »slepa«, podobna refleksu, ki se lahko sproži v kakršnikoli okoliščinah.

Taka avtomatizirana, »proceduralna« agresivnost, ki se lahko pojavi kadarkoli, je zadnja točka nekega razvoja. Tradicionalne kategorije kot so »destruktivnost«, »želja po izničenju«, »ostudno« za označitev take agresivnosti niso več primerne. Ubiti pomeni za otroke tolpa (»gang kids« - pretresljivo je to prikazano v filmu Božje mesto) samo še trenutni preblisk (flash), ki zelo hitro mine in ga morajo stalno ponavljati. Te prisile ponavljanja pa ne moremo razložiti kot ponavljanje zgodnje travme ali kot premagovanje travmatizirajočega objekta, ampak kot premagovanje kroničnega občutka življenjske izpraznjenosti in nesmisla. Izpraznjenost je posledica ignoriranja eksistence. V getih eksistenca ljudi, ki tam živijo, ne pomeni ničesar več.

Situacijske in socialne determinante agresivnosti

Do zdaj smo govorili o izvorih in razvoju agresivnosti. Na koncu pa moramo poudariti, da je manifestacija destruktivne agresivnosti v zelo veliki meri odvisna od socialnih in situacijskih okoliščin. Zato lahko na agresivnost v veliki meri vplivamo s spreminjanjem socialnega konteksta in okoliščin. To tezo lahko podpremo s številnimi primeri:

- ženske, ki so nasilnega moža prijavile policiji ali drugim pristojnim, so bile v naslednjega pol leta v 15% ponovno žrtve moškega nasilnega vedenja; tiste, ki

moža niso prijavile, pa so bile žrtve v 41%;

- znano je, da je število smrtnih primerov pri ropih večje, če je dostop do orožja lahek;

- uboji in umori so odvisni od situacijskih faktorjev; večina ubojev je podobnih nesrečam, do katerih je prišlo zaradi enkratnega spleta okoliščin, ne pa načrtno, kot večkrat zgleda po takih dogodkih na prvi pogled;

- k nasilju lahko pripomore socialna klima. V deželah, kjer je prišlo do vojn, je v petih letih po vojni signifikantno več nasilja kot v petih letih pred vojno;

- programi zmanjševanja nasilja na šolah so uspešni, če so intervencije na različnih ravneh: na ravni posameznikov v razredih, na ravni razredov kot celot, na ravni šole kot celote.

Prevedla in povzela Jasna Solarovič in Miran Možina.

Opombe

¹ To je del 9. poglavja (str. 144 – 256) knjige Martina Dornesa z naslovom *Die Frühe Kindheit*, izdane pri založbi Fischer Taschenbuch v Frankfurtu leta 1997.

² Schur (1971) in Gay (1987) to povezujeta s izbruhom prve svetovne vojne in drugimi dogodki v Freudovem osebnem življenju.

³ Po Freudu ima vsak gon štiri značilnosti: svoj izvor, cilj, težnjo in objekt. Pri agresivnosti predvsem prva ni bila nikoli povsem jasna niti dokazana. Spolni gon ima po psihoseksualni teoriji svoje izvore v erogenih telesnih conah, skozi katere se tudi sprošča. Tudi pri agresivnosti sicer govorimo o oralni, analni in falični, vendar so ta področja telesa le točke, preko katerih se sprošča, ne pa tudi mesta njenega izvora. Čeprav so odgovor na vprašanje o mestu izvora agresivnosti dolgo iskali, ga do danes niso našli.